

Elfelejtett források a késő antikvitás követjárásairól

Andrew Gillett: Envoys and Political Communication in the Late Antique West 411–533, Cambridge University Press, 2003. 335 old.

A szerző, Andrew Gillett a sydneyi Macquarie Egyetem oktatója. Az alábbiakban ismertetett első könyvének alapjául a Torontói Egyetemen 1994-ben védett PhD disszertációja szolgált. Gillett otthonosan mozog a kései ókor és a kora középkori Európa történetében, amellyel kapcsolatban már több publikációja is megjelent.¹ Ugyanakkor nem választott könnyű témát, hiszen ennek a korszaknak a követjárásairól ez idáig még nem született átfogó munka, csupán néhány kisebb tanulmány látott napvilágot.

A könyv által tárgyalt időszakban, tehát 411 és 533 között a nyugatrómai birodalom területein változások egész sora zajlott le. Az ókori világ egyik legnagyobb hatalma darabjaira hullott, így az évszázadokig fennálló politikai kapcsolatok teljesen új jelentőséget kaptak. Ebben a zűrzavaros korban a követésekre és a követekre kiemelt szerep hárult. A gótok, vandálok, szvévek és a rómaiak között folyamatosak voltak a kisebb-nagyobb összetűzések. Gillett ezt a feszült viszonyt már a könyv elején igyekszik hangsúlyozni, ahol az 1991 január–februárjában zajló Öböl-háborús diplomáciai mozgásokkal állítja párhuzamba az 5. századi esemé-

nyeket. Jóllehet első olvasásra ez túlzásnak hat, azonban ha a két kor diplomáciai aktivitására figyelünk, a hasonlóságot talán jobban el tudjuk fogadni.

Sajnos Gillett nem teszi világossá, hogy miért éppen a 411. évet választotta könyve kezdő dátumául. Az olvasónak így már a könyv elején találgatásokba kell bocsátkoznia. Vajon III. Constantinus kivégzését, Constans megölését, esetleg a vandálok vagy a szvévek új területi gyarapodását kell látni a 411-es év mögött?² A kérdésre nincs egyértelmű válasz, maga a szerző csak annyit közöl, hogy ekkortájt alakultak ki az első barbár királyságok Nyugat-Európában. Példaként a vandálokat, alánokat, valamint a szvéveket említi (6. oldal). Az alánok neve tévesen szerepel a szerző felsorolásában, hiszen önálló államot sohasem alapítottak Nyugat-Európában, félreértésre a későbbi 483. évi ediktum, illetve a 484-ben kelt törvénykönyv adhatott okot, amely Hunerich (477–484) királyt a vandálok és az alánok uralkodójaként említi.³ Továbbá az Alarich által vezetett vizigótokat kihagyja a felsorolásból, annak ellenére, hogy ők foglalták el 410-ben Rómát. Pedig ezzel a példával rámutathatott volna arra, hogy a Nyugat-Európában kialakuló új hatalmi körzetek részben a bizánci politika következményei voltak, hiszen a 4–5. század folyamán erős

¹ Így például szerzője az alábbi cikkeknek: *Jordanes and Ablabius*. *Studies in Latin Literature and Roman History*, 10. (2000) 479–500.; *Rome, Ravenna, and the Last Western Emperors*. *Papers of the British School at Rome*, vol. 69. (2001) 131–167., valamint társszerzője volt az Alexander C. Murray által szerkesztett, 1998-ban kiadott *After Rome's Fall: Narrators and Sources of Early Medieval History*. (Toronto, 1998.) című kötetnek.

² Blockley, R. C.: *The Dynasty of Theodosius*. In: Cameron, Averil–Garnsey, Peter (eds.): *The Cambridge Ancient History*, vol. XIII. *The Late Empire*, A. D. 337–425. Cambridge, 1998. 129–133.; *Hydatii Lemici Continuatio Chronicorum Hieronymianorum*, 49. Ed.: Mommsen, Theodor. *Monumenta Germaniae Historica*, *Auctores antiquissimi* vol. XI. 18.

³ Wolfram, H.: *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*. Berkeley–Los Angeles–London, 1997. 169.

gótellenes hangulat alakult ki Konstantinápolyban, amelynek következtében a bizánci kormányzat sikeresen szabadult meg nemcsak Alarichtól, hanem – pár évtizeddel később – az osztrogót Theoderictől is.

Gillett a kezdő dátumhoz hasonlóan a befejező évszám, 533 kiválasztásának okát sem indokolja, bár ebben az esetben könnyebb dolgunk van, hiszen ekkor indult meg Justinianus császár hadvezére, Belisarius 15 000 fős seregével a vandál királyság megdöntésére.⁴ Megjegyezhetjük ugyanakkor, hogy a szerző nem ragaszkodik következetesen a maga által megadott időhatárhoz, hiszen helyenként kitér a Justinianus háborúja utáni évekre is.

A csaknem 350 oldalas könyv hét nagy fejezetre tagolódik. Az elsőben Gillett a 411 és 533 közötti követjárásokat veti össze az ókori Görögország, valamint a Római Birodalom történetéből vett példákkal. A következő fejezetet az 5. század legjelentősebb krónikáirójának, Hydatiusnak szenteli. A késő ókori Nyugat történetírásának legjellemzőbb vonása a krónikák megjelenése. Ez az új műfaj annak köszönhető népszerűségét, hogy az események tömör összefoglalását nyújtotta. A hispániai püspök krónikája, amely a félsziget korabeli történetét beszéli el, több szempontból is különlegesnek mondható. Egyrészt azért, mert nem követi a krónika műfajának vonásait, hiszen egyes esetekben a kortársaknál jóval bővebben mutatja be az eseményeket, másrészt feltűnően sok, negyvenkét követség leírása szerepel benne. A szerző tehát nem véletlenül alapozta könyve leghosszabb fejezetét az 5. századi krónikás művére. Hydatius leírása alapján a követjárások különböző korabeli változatait különíthetjük el, Gillett ennek alapján mutatja be a követségek főbb típusait,

megkülönböztetve a békekövetséget, az információszerzést szolgáló követjárást az egyszerű, protokolláris jellegű látogatásoktól.

A szerző részletesen elemzi a Hydatiusnál említett követségeket, még a legapróbb megjegyzésekre is kitérve. A krónikás például ezt írja a 384. évnél: „A perzsák követei Constantinopolisba mentek Theodosius-hoz.”⁵ A 437. évnél pedig a következő feljegyzés szerepel: „Censoriust és Fretimodot újra elküldték követként a szvévekhez.”⁶ A krónika második felében tovább szaporodnak az egyes követségekről szóló leírások, melyekhez Gillett terjedelmes kommentárokat fűz. Ezeket az értekezéseket azonban nem a gondolatmenet követeli meg. Úgy tűnik, azért kaptak helyet a műben, mert Gillett egyes témákban, így például Hydatius *Chronicájában* otthonosabban mozog, mint más területeken. Ennek következtében a könyvnek ez a része csaknem ötven oldalt tesz ki, míg a Prosper alapján bemutatott Leó féle követségre elnagyoltan, alig több mint egy oldal terjedelemben tér ki.

Ebben a fejezetben a szerző megpróbál arra a kérdésre válaszolni, vajon honnan értesülhetett Hydatius ennyi követségről (50. old.). Szerinte, mivel a krónikás egy provincia püspöke volt, elég befolyásosnak számított ahhoz, hogy maga is elláthasson követi teendőket, forrásainak egyik részét tehát saját élményei jelenthették. Ezenkívül más, Hispániába érkező követségektől és utazóktól, valamint levelezéséből is származhattak értesülései (51. old.). Gillett azonban nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy Hydatius volt a *Consularia Constantinopolitana*-ban említett, i. e. 509 és i. sz. 395 közötti események másolója, valamint a 396–476 közötti *consullista* első szerkesztője.⁷ Ám ha

⁴ Lee, A. D.: *The Eastern Empire: Theodosius to Anastasius*. In: Cameron, Averil–Ward-Perkins, B.–Whitby, M. (ed.): *The Cambridge Ancient History*. vol. XIV. *Late Antiquity: Empire and Successors. AD 425–600*. Cambridge, 2000. 73.

⁵ *Hydatii Lemici Continuatio*, 11., 15.

⁶ *Hydatii Lemici Continuatio*, 111. 23

⁷ *Hydatius: Chronica (379–469)*. In: *Documenta Historica* 68. köt. Fordította és a beve-

figyelembe vesszük, hogy Hydatius idős korában írta krónikáját, akkor valószínűleg már a *Consularia* szerkesztése alatt hozzájuthatott olyan dokumentumokhoz, amelyek segítették a követségekről való információszerzést.

Gillett a fejezet utolsó oldalain Hydatius részletes leírásai alapján bemutatja a szvév és vandál diplomáciát, valamint a követségek különféle változatait. A forrásban való említésük szöveghelyeit a fejezet végén szemléletes táblázatba foglalva találjuk meg.

A harmadik fejezetben Sidonius Apollinaris *panegyricus*ának részletes bemutatását olvashatjuk. Apollinaris a galliai Lugdunum (Lyon) egyik legelőkelőbb keresztény családjának sarja volt, később a rövid életű Avitius császár veje lett, 469-ben pedig Averna püspökének választották, műveinek nagy részét ekkor írta.⁸ Gillett a püspök császárról írt *panegyricus*ának elemzésén át vázolja fel annak keletkezési körülményeit, témáját és propagandafunkcióját. Avitius 439-ben Gallia *praefectus praetorió*ja lett. Aëtius vizigótokkal folytatott háborúskodása alatt, 437-ben rávette a vizigótok királyát, I. Theoderichet, hogy elfogadja a békefeltételeket. I. Theoderich azonban hamarosan meghalt, így fia, II. Theoderich igyekezett meggyőzni Avitiust, hogy Petronius Maximus halála után foglalja el a trónt. 455. július 9-én császárrá is választották, a tisztséget azonban nem birtokolhatta sokáig, hiszen 456 októberében meghalt.⁹ A *panegyricus* részletes képet fest a gall arisztokrácia és a toulouse-i gót állam kapcsolatáról. Sidonius a követségekkel kapcsolatban is jóval több részlettel szolgál, mint Hyda-

tius. Gillett egyébként alábecsüli Sidonius munkájának propagandafunkcióját, amelyet érvelve, hogy az csupán arra szolgált, hogy az új császár támogatását kinyilvánítsa, hiszen Avitius uralmát a *senatus* ekkor már elfogadta (91. old.).

A negyedik fejezetben Gillett az 5–6. századi püspökök követjárásait tárgyalja, azonban csak azokkal az egyháziakkal foglalkozik, akiket később szentté avattak. Így sajnos elmarad olyan, a korszak szempontjából nélkülözhetetlen forráscsoportoknak a részletes vizsgálata, mint Ennodius levelei vagy Ferrandus diakónus Fulgentius észak-afrikai püspök életéről írott munkája. Ebben a fejezetben öt követjárás leírása található, közülük azonban I. Leó pápának a hun Attilához vezetett követségéről, galliai Orientius és Vivianus toulouse-i nyugati gótokhoz küldött követségeiről elég röviden értekezik a szerző.

I. Leó pápa tárgyalásakor a szóba jöhető források felsorolásából Gillett nem szól Priscus töredékeiről, noha a történetíró felsorolja Attila itáliai hadjáratának lehetséges okait, megemlítve azt is, hogy a hun uralkodó III. Valentinianus testvérét, Honoriat akarta feleségül venni. Állítását arra alapozza, hogy Honoriat elküldte gyűrűjét Attilának, aki az üzenetet félreértelmezve hozományként a nyugati birodalom felét kérte.¹⁰ A pápa követségével kapcsolatban Gillett figyelembe vehette volna azt is, hogy a 451-es chalcedoni zsinat 28. kánonja, csorbát ejtve a pápa tekintélyén, egyenlőnek deklarálta a keleti és nyugati egyházfőt, amit I. Leó a 452-ben Attilához, majd három évvel később Geiserichez vezetett követsége révén igyekezett helyreállítani.¹¹

zető tanulmányt írta: Széll Gábor. Szeged, 2005. 7.

⁸ Bautier, Robert-Henry – Angermann, Norbert – Auty, Robert (Hrsg.): *Lexikon des Mittelalters*, vol. VII. Stuttgart, 1999. 1834–1865.

⁹ Schmidt, Ludwig: *Die Ostgermanen*. München, 1969. 308.

¹⁰ Blockley, R. C.: *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. Liverpool, 1981. 305–306.

¹¹ Ostrogorsky, G.: *A Bizánci Állam története*. Budapest, 2003. 69.; Wirth, Gerhard: *Attila: das Hunnenreich und Europa*. Stuttgart–Belin–Köln, 1999. 110–111.

Két korabeli művet viszont alaposan elemez a szerző. Bemutatja azt az Auxerre-i Germanusról szóló hagiográfiai munkát, melynek szerzője a 4–5. században élt Lyoni Constantius. Ebből öt utazás történetét ismerhetjük meg, melyeket Germanus Britanniába, Arles-ba, ismét Britanniába, majd az alánokhoz, végül pedig Ravennába, III. Valentinianus császárhoz tett. A szent püspökök életéről szóló fejezet Ennodius *Vita Epiphani* című munkájával zárul. Gillett ebben a fejezetben a forrásokat inkább leírja, mint elemzi. Abban bizonyára igaza van, hogy a szentek életrajzaiban az antik auktorok túlzásba viszik a püspökök szerepének hangsúlyozását, azonban talán túl könnyen mond le arról, hogy az egyes források összevetésével további következtetésekre jusson. A későbbi fejezetekben ennek megfelelően az egyházi források vizsgálata háttérbe is szorul, holott jó lett volna, ha más szerzők műveit is hasonló alapossággal elemezte volna, mint *Hydatius* munkáját.

Az ötödik fejezet részletesen tárgyalja az osztrógótok itáliai uralkodását, megismerhetjük a ravennai udvar két jelentős személyiségének, Cassiodorusnak és Senariusnak a működését. A szerző sajnálatos módon Anonymus Valesianus munkáját csak röviden említi a bevezetőben (40. old.), holott Anonymus krónikájának második része szervesen kapcsolódik az osztrógótok itáliai uralkodásához. Gillett a 40. oldalon csupán annyit jegyez meg, hogy 490 és 497 között három követtség¹² ment Konstantinápolyba, hogy elismertessék Theoderich uralkodását. Ezekről azonban többet is elmondhatott volna. Tudjuk ugyanis, hogy az osztrógót uralkodó elsőként a római *senatus* fejét, Rufius Festust küldte a keleti birodalom-részbe 490-ben. Ezt követően 491-ben, Zenón császár halálának évében Faustus Niger indult útnak, ám az általa vezetett

diplomáciai csoport, útközben értesülve a császár haláláról visszafordult, a követtség tehát sikertelen volt.¹³ Végül 497-ben ismét indult egy Festus által vezetett követtség Konstantinápolyba, hogy most már az új uralkodóval, Anastasiozzal próbálják meg elismertetni Theoderich Itáliai uralmát.

Gillett bizonyára Anonymus Valesianus rövid leírásait is Hydatiuséhoz hasonlóan kezelte, és úgy gondolta, hogy fenti esetben csak egyszerű, protokolláris követjárásról beszélhetünk. Ebben az esetben azonban nem erről van szó. A Gillett által tárgyalt időszakban ugyanis nem három követtség indult útnak, hanem négy, hiszen Gelasius pápa tizedik levelében arról olvashatunk, hogy 493-ban Faustus Niger *magister officiorum* indult Konstantinápolyba az Akakios-féle skizma megvitatása ügyében.¹⁴ Jóllehet erre a követségre I. Gelasius pápa kezdeményezésére került sor, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni, mivel a *magister officiorum* vezette, így az osztrógót uralkodónak, Theoderichnek is tudnia kellett az eseményekről. A kérdést tovább bonyolítja egyrészt az, hogy a Faustus által vezetett diplomáciai csoport tárgyalásai kudarcba fulladtak, a két egyház között tehát nem született egység, másrészt pedig az, hogy a követtség évében kiáltották ki a gótok Theoderichet királyukká. Érdemes lett volna Anonymus Valesianus leírásait Cassiodorus *Variae*jával egy fejezetben tárgyalni, hiszen így a követések összefüggése jobban kidomborodott volna. Különös, hogy Gillett nem figyelt fel a 493-as követségre, holott az Epiphanius életének kronológiáját tárgyaló függelékéből kitűnik, hogy felhasználta Gelasius pápa leveleit (285. old.).

¹³ *Anonymi Valesiani Pars Posterior*, uo.

¹⁴ *Epistolae Romanorum Pontificum Genuinae et quae ad eos scriptae sunt* A S. Hilario usque ad Pelagium II. vol. I. *Gelasius: Epistola 10*. Ed. Thiel Andreas, Leipzig, 1867. 341–348.; Richards, Jeffrey: *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages 476–752*. London, 65.

¹² *Anonymi Valesiani Pars Posterior*. 11. 53, 12. 57, 64. Ed. Theodor Mommsen: *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*, vol. IX. Berolini, 1892. 316., 322–324.

Itt térek ki néhány olyan kisebb tévedésre és pontatlanságra, amely a források alaposabb olvasásával és egybevetésével elkerülhető lett volna. Iulius Neposról, aki szintén az Epiphanius életét tárgyaló függelékben szerepel, a szerző egy 473-as követségéről beszélve megjegyzi, hogy császár volt, holott ezzel a címmel 474 júniusában ruházták fel.

A 250. oldalon az áll, hogy „494-ben Urbicus valószínűleg *quaestor* volt Theoderich udvarában”. Urbicus egészen pontosan *quaestor sacri palatii (illustrissimus)* volt, Theoderich egyik leghűségesebb híve. Theoderich ugyanis Odoacer legyőzését követően kihirdette a rómaiaknak, hogy amennyiben nem támogatják őt, úgy elveszíthetik végrendekezési jogukat, valamint a tulajdonuk szabad eladási jogát.¹⁵ Az osztrógót uralkodó Urbicust bízta meg a feladat végrehajtásával, amit egy egyszerű *quaestor* sohasem kaphatott volna meg.

Gillett említést tesz egy Dalmatiába induló diplomáciai csoportról, amelyet Arator vezetett (190. old.). Ez esetben is szerencsésebb lett volna a *Variae* és az Epiphanius életéről szóló írást egy fejezetben tárgyalni. Ugyanis Ennodius és Cassiodorus munkájában több ízben szó esik a liguriai származású Aratorról. A korán árvaságra jutott ifjú Milánóban nőtt fel Epiphanius utóda, Laurentius püspök gyámsága alatt. Később, 504-ben belépett Deuterius milánói iskolájába, majd pedig Theoderich udvarába került mint *advocatus*, végül egy követséggel Dalmatiába ment.¹⁶ Arator személyében összekapcsolódik az egyházi oktatás és a ravennai udvar, hiszen annak, aki az osztrógót uralkodó legbensőbb köreihez kívánt tar-

tozni, már kora ifjúságától kezdve jelen kellett lennie Ravennában, végig kellett szolgálnia a kötelező tisztségeket. A Ravennába kerülő ifjú először apródként kezdte, majd egyre feljebb emelkedett a hivatali ranglétrán, végül pedig elérte a *maior domus* tisztséget. Így elnyerte a király bizalmát, és az udvari nemesség tagjává vált, egyben a király állandó kíséretének is tagja lett. Ez a szervezet az itáliai osztrógót kormányzat szívéét jelentette.¹⁷ Gillettnek érdemes lett volna megvizsgálnia az egyedülálló esetet: Arator miként hasznosította egyházi képzettségét a ravennai udvarban.

A 185. oldalon Gillett azt írja, hogy „...Theoderich kiaknáza a római senatus rangidős tagjainak szolgálatait, hogy különleges megbízásokat végezzenek, ami egyik udvari hivatalnak sem volt feladata”. Ez az állítás pontosításra szorul, ugyanis az uralkodó többféle tisztség betöltőit is alkalmazta követként. Theoderich a *maior domus* sokra bízta a legkomolyabb jogtalanságok kivizsgálását és a kényesebb követjárások lebonyolítását. Az ilyen címmel rendelkező személyek – név szerint Gudila, Bedeulf és Arigern – közvetítettek a Laurentius-féle skizma idején az uralkodó és a zsinat között.¹⁸ Szót kell ejtenünk a ravennai udvar legbefolyásosabb tisztségének számító *magister officiorum*ról is, akinek a kezében nemcsak olyan feladatkörök egyesültek, mint a provinciális kormányzók felügyelete, a városi vezetők kinevezése,¹⁹ hanem ő vezette, amint azt Cassiodorus is megjegyzi, a legfontosabb követjárásokat is.²⁰ Az a megállapítás, hogy a követségek többségének élén a *caput senatus* állt, nem azt jelenti, hogy az osztrógót udvarban nem állt rendelkezésre megfelelő ember. Valószínűleg

¹⁵ *Magni Felicis Ennodi Opera*, 131–136. Ed. Friedrich Vogel, *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*, vol. VII. Berlin 1885. 100–101.

¹⁶ *Cassiodori Senatoris Variae*, VIII. 12. Ed. Theodor Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi*, vol. XII. Berolini, 1898. 243.

¹⁷ Wolfram, Herwig: *History of the Goths*. London, 1990. 291.

¹⁸ Barnwell, P.S.: *Emperor, prefects and kings: the Roman west, 395–565*. London, 1992. 142.

¹⁹ Barnwell: *Emperor*, 395–565., 143–144.

²⁰ *Cassiodori Senatoris Variae*, VI. 6., 179–180.

arról lehetett szó, hogy uralkodása első szakaszában Theoderich igyekezett kedvezni a római arisztokrácia egyes befolyásos csoportjainak.²¹ Ezt támasztja alá Faustus Niger már említett 493-as konstantinápolyi útja, amit, mint láthattuk, a szerző kihagyott a felsorolásból. A *saiók* ugyancsak el-láthattak diplomáciai feladatokat. Az elnevezés a gót *saljan* szóból ered, jelentése: követő. Feladatuk sokrétű volt, maga Cassiodorus is sok *saiót* megemlít. E méltóság viselői nem rendelkeztek magas pozícióval, mégis a király személyében jártak el.²² Grimodát például azért küldte az uralkodó Ferrocinctus törvényszolgához, hogy segítsen meggátolni a volt *praefectus praetorio*, Faustus törvénytelenégeit.²³

A szerző az eddig tárgyalt fejezetekben megismerteti az olvasóval a késő ókori Európát behálózó politikai követjárások sokszínűségét, bemutatja a politikai kommunikáció szintjeinek váltakozásait. A hatodik fejezetben (*Negotium Agendum*) a követségek fogadására, valamint azok részletesebb leírására összpontosít. Ebben a befejező részben VII. Konstantinos bizánci császár *De ceremonis aulae Byzantinae* című munkáján keresztül körvonalazódnak azok a protokollszabályok, melyeket a konstantinápolyi udvar alkalmazott a követségekre. Ezen kívül szó esik a szövetségi kapcsolatokról és az udvari személyzetről is.

A munkát négy hasznos függelék zárja. Az első kettőben két forrás kronológiáját tárgyalja a szerző. Először Constantius *Vita Germani* című munkájával ismerkedhetünk meg, melynek általánosan elfogadott kronológiáját még Levison állapította meg hét forrás összevetésével. Szintén ebben a függelékben foglalkozik Gillett a *Vita Germani* felépítésével. Ezt követően Ennodius műve,

a *Vita Epiphani* kerül előtérbe. A harmadik függelékben a Senarius kinevezésére vonatkozó, Cassiodorus *Variae*jának IV. könyvében található levelek Fridh által készített fordítását közli a szerző, végül pedig Senarius sírfeliratának kiadásairól kapunk egy rövid ismertetést.

Gillett művének hiányossága még a kevés számú térkép. A könyvben csupán kettő található, az első a főbb európai, észak-afrikai és keleti központokat ábrázolja, míg a második az 5. századi Ibér-félszigetet. A szerző ezt a térképet E. A. Thompson²⁴ munkájából vette át, azonban Hydatius esetében talán szerencsésebb lett volna a Muhlbergernél²⁵ található verziót használni, ami a folyókat is jelöli. A követségek táblázatszerű felsorolását nemcsak Hydatius és Cassiodorus esetében, hanem máshol is alkalmazhatta volna a szerző.

A fenti kritikai észrevételek azonban egyáltalán nem jelentik azt, hogy Andrew Gillett könyve ne lenne igen hasznos és számos új eredményt tartalmazó munka. Az egyes résztémák tárgyalása során tapasztalható pontatlanságok ellenére a 411 és 533 közötti követjárásokról érdekesítő képet kapunk. A hiányosságokat bőven ellensúlyozzák az olyan fejezetek, mint amelyek Senariusról vagy Epiphaniusról szólnak. A könyv roppant nagy erényét jelentik a gazdag hivatkozások és a kimerítő bibliográfia, amelyek nagyban segítik a téma iránt érdeklődők tájékozódását. A késő ókor és a kora középkor kutatói, különösen a germán népekkel foglalkozó szakemberek hasznos segítségre lelhetnek Gillett könyvében.

KOVÁCS TAMÁS

²¹ Erről részletesebben: Schäfer, Christoph: *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität unter den Ostgotenkönigen (490–540 n. Chr.)*, St. Katharinen, 1991.

²² Barnwell: *Emperor*, 395–565., 144.

²³ *Cassiodori Senatoris Variae*, III. 20., 89–90.

²⁴ Thompson, E. A.: *Romans and Barbarians: The Decline of Western Empire*. Madison–London, 1982. 138.

²⁵ Muhlberger, S.: *The Fifth-Century Chroniclers Prosper, Hydatius and the Gallic Chronicler of 452*. Leeds, 1990. 246.